

УДК 347.4

Петро Гуйван,

канд. юрид. наук,
заслужений юрист України, професор
Полтавського інституту бізнесу
Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая

ЗНАЧЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ ЧИННИКІВ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ. ПРО ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕДОТРИМАННЯМ ЧАСОВИХ КРИТЕРІЇВ ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУДІВНИЦТВА (ЧАСТИНА 7)

У даній праці підведено підсумки дослідження практичних питань, пов'язаних зі своєчасністю розгляду судових справ національними судами України та виконанням судових рішень, що вступили в законну силу. Встановлено, що порушення темпоральних вимірів принципу справедливого розгляду справ у національній правовій системі мають повторюваний та системний характер. Проаналізовано чинники, що забезпечують право на своєчасний та справедливий суд, на прикладах рішень Європейського суду з прав людини. Наведені конкретні пропозиції щодо підвищення відповідальності за порушення темпоральних координат у процесі здійснення судочинства та виконання остаточних рішень.

Ключові слова: розумний строк, своєчасний розгляд справи та виконання рішення.

В оприлюдненій праці автора «Значення темпоральних чинників у практиці Європейського суду з прав людини»¹ проведено детальне та комплексне дослідження темпоральних принципів, що визначають справедливість судового розгляду справ за Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та тлумачаться і використовуються Європейським судом з прав людини. Встановлено, що питання часової визначеності правозастосування з огляду на його актуальність та практичну значимість цікавить багатьох науковців, таких як О. Банчук, В. Забігайло, В. Городовенко, В. Мармазов, Ф. Едель, В. Солдатський, О. Гончаренко, П. Рабінович, О. Толочко, Р. Куйбіда, В. Лагута, Т. Токар, та інших. Власне кажучи, напрацьоване доктринальне розуміння підходів у нормативному регулюванні та правозастосуванні, які встановлюють механізми для досягнення своєчасності судового розгляду та виконання судових вердиктів. Але головна проблема полягає в тому, що стан вітчизняної правової системи ні в плані правотворення, ні в площині застосування норм не зрушив з місця попри всі напрацювання вчених.

То дуже наочно підтверджується показовою справою «Бурмич та інші проти України», яка розглядалася Великою Палатою Європейського суду з прав людини 12 жовтня 2017 року. З огляду на незначний проміжок часу, що спливав від моменту прийняття такого рішення, його сутність та значення для держави України ще продовжує вивчатися та усвідомлюватися від-

повідними інституціями та науковцями. Але головне, що порушення в нашій державі прав людини на своєчасний розгляд її справи вже давно набули системного характеру і перемін в кращий бік поки що годі чекати. Отже, ЄСПЛ звів докупи 12143 заяви з однаковими вимогами, що є аналогічними із зобов'язаннями, викладеними в пілотному рішенні, яке було прийняте 15 жовтня 2009 року по справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [1]. Усі ці справи, як зазначається, слід розглядати в межах процедури виконання даного пілотного рішення та передавати до Комітету Міністрів як органу, відповідального за забезпечення того, аби всі особи, які постраждали через системну проблему, визначену в пілотному рішенні, в тому числі заявники у цій справі, домоглися справедливості та отримали відшкодування. З огляду на те, що інтереси реальних та потенційних жертв згаданої системної проблеми доречніше захищати в межах процедури виконання, Суд вирішив, що не найкращим чином служитиме цілям Конвенції, якщо він продовжить займатися справами, подібними до справи Іванова. Тому він дійшов висновку, що подальший розгляд таких поданих до нього справ є не виправданим.

Отже, відшкодування заявникам за системну проблему, встановлену в рішенні по справі Іванов, має бути надано в рамках процедури виконання під наглядом Комітету Міністрів. При цьому такий характер вчинків органу міжнародного правозастосування стосуватиметься не лише поіменованих у рішенні «Бурмич та інші проти України» скарг, а й усіх інших, що будуть у подальшому надходити до Суду. Також Суд вирішив вилучити всі об'єднані заяви

¹ Див. номери 7 – 11 журналу «Підприємництво, господарство і право» за 2017 рік.

з реєстру справ згідно зі статтею 37 пар. 1 (с) Конвенції та передати їх до Комітету Міністрів Ради Європи з метою їх подальшого опрацювання в межах заходів загального характеру. Бо, як вважається, усі заяви подібного ґатунку походять від тієї самої системної проблеми, яку було встановлено в пілотному рішенні по справі Іванова, а саме збоїв у функціонуванні української судової системи, які перешкоджають виконанню остаточних судових рішень та спричиняють таким чином системну проблему невиконання або несвоєчасного виконання рішень національних судів у поєднанні з відсутністю ефективних внутрішніх засобів правового захисту щодо таких недоліків. Отже, системним є порушення, виявлене Судом під час розгляду справи «Іванов проти України», щодо тривалого невиконання винесеного на користь заявника остаточного судового рішення. І саме на вирішення цієї проблеми спрямоване рішення ЄСПЛ у справі «Бурмич та інші проти України».

У цьому сенсі Суд нагадав про висновки, яких він дійшов у пілотному рішенні по справі Іванова, про те, що структурні проблеми, які він був покликаний вивчити, були великомасштабними та складними за своїм характером та вимагали впровадження всеохоплюючих та комплексних заходів, можливо, законодавчого та адміністративного характеру, із залученням різноманітних національних органів. Він також зазначив, що Комітет Міністрів має кращі можливості та засоби для моніторингу реформ, які мала здійснити Україна в цій сфері. Суд визнав, що саме Комітет Міністрів має визначити найкращий спосіб вирішення виявлених проблем та вказати державі-відповідачу необхідні заходи загального характеру. Він також підкреслив, що Україна повинна негайно реформувати своє законодавство і адміністративну практику, щоб привести їх у відповідність до його висновків та дотриматись вимог статті 46 Конвенції. Як неодноразово визнавали самі органи влади і Комітет Міністрів у Проміжній резолюції 2008 року, прийнятій до рішення по справі Іванова, проблема невиконання або несвоєчасного виконання судових рішень на той час вже існувала в Україні понад десять років. Вона залишалася невіршеною, незважаючи на всі керівні вказівки, видані державі-відповідачу Комітетом Міністрів протягом цих років у шести подальших резолюціях [2].

Тож дана наукова стаття спрямована на вивчення передумов та чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, що гальмують процеси кардинальної реконструкції національної правової системи з урахуванням європейських приписів і рекомендацій, та вироблення необхідних та прийнятних правил щодо перетворення нашого судочинства у дійсно справедливе та гуманне.

Як нами вже неодноразово вказувалося раніше, порушенням розумних строків розгляду справ про цивільні права та обов'язки може вважатися як процесуальне затягування розгляду спору, так і тривале невиконання судових рішень з вини державних органів. Згідно з преце-

дентною практикою Європейського суду процедура виконання судових рішень є невід'ємною частиною судового розгляду. Для України це питання – серед найактуальніших. Надалі нагальною залишається потреба у тому, щоб судді усвідомлювали особисту відповідальність за розгляд справ у встановлені законом строки, за якість розгляду справ, не допускали фактів зволікання, вживали всіх необхідних заходів з метою неухильного дотримання процесуальних строків. Строки розгляду справи не можуть вважатися розумними, якщо їх порушено через зайнятість судді в іншому процесі, призначення судових засідань із великими інтервалами, затягування з передачею справи з одного суду до іншого у встановлених законом випадках, безпідставне задоволення необґрунтованих клопотань учасників процесу, що спричинило відкладення розгляду справи на тривалий час, відкладення справи через її неналежну підготовку до судового розгляду, невжиття заходів щодо недопущення недобросовісної поведінки учасників справи тощо, оскільки наведені причини свідчать про низький рівень організації судочинства та безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків [3].

Позаяк указана проблематика, пов'язана з такими недоліками в діяльності судів, як незадовільна організація судових процесів, зниження рівня виконавчої дисципліни, несвоєчасне оформлення документів, недостатній контроль за діяльністю суддів, має системний характер, її вирішення теж має бути системним. Звісно, неабияку роль гратиме й надалі прецедентна практика ЄСПЛ. Порушення строків розгляду цивільних справ не є причиною для скасування судових рішень, ухвалених із порушенням розумних строків. Однак водночас наявність великої кількості справ не може виправдовувати суддів і, як зазначає Європейський суд, покладає обов'язок на Україну як державу-учасницю Конвенції здійснювати організацію своєї судової системи таким чином, щоб вона гарантувала здійснення реального та ефективного судочинства (справа «Теліґа та інші проти України») [4, п. 101-103]. При цьому держава мусить бути зацікавленою у зменшенні кількості випадків порушення прав особи на справедливий суд у тому числі і в темпоральному вимірі, адже відповідальність за кожен із них несе вже не сторона у цивільному спорі, а Договірна Сторона. Одним із чинників, що можуть вплинути на поліпшення ситуації, має стати підвищення відповідальності суддів за невіршдане затягування процесу, зокрема, держава на національному рівні має надати практичної дієвості механізму відшкодування шкоди, нанесеної посадовою або службовою особою органу влади, включаючи і суддів.

Параграф 1 статті 6 Конвенції про захист прав особи і основоположних свобод гарантує кожній особі розгляд судом спорів про її цивільні права й обов'язки, у такий спосіб реалізується «право на суд», найважливішим аспектом якого є право доступу до правосуддя, тобто право звернутися до суду у цивільних справах. Важливістю гарантії розгляду справ та

виконання остаточних рішень упродовж розумного строку зумовлено вироблення позиції Європейського Суду щодо необхідності існування у національному праві спеціальних правових інструментів, за допомогою яких заявник міг би оскаржити тривалість провадження та прискорити його. Коли такі інструменти відсутні у конкретній національній правовій системі, Європейський Суд констатує порушення статті 13 Конвенції. Так було, приміром, у справі «Кудла проти Польщі», оскільки заявник не мав у своєму розпорядженні ефективного національного засобу правового захисту, за допомогою якого він зміг би відстояти своє право на "судовий розгляд упродовж розумного строку" відповідно до параграфу 1 статті 6 Конвенції. Наслідком відсутності зазначених правових механізмів стало також те, що заявник не міг отримати належну компенсацію за шкоду, завдану перевищенням розумних строків розгляду його справи [5, п. 159]. У зв'язку з цим Суд зобов'язав Польщу сплатити заявникові значну суму справедливої сатисфакції за допущені порушення. На виконання вказаного рішення Польща прийняла 17 червня 2004 року Закон "Про скарги на порушення права сторони у судовому провадженні на розгляд справи в розумний строк".

Чи є подібний реалізаційний механізм у системі права України? Дослідники даного питання вважають, що ні. Тому пропонується на законодавчому рівні запровадити інструментарій, згідно з яким передбачатиметься право оскаржувати зволікання із вирішенням справи в апеляційному та касаційному порядку, запровадивши особливості розгляду справ щодо оскарження бездіяльності судів при розгляді ними справ з детальною регламентацією порядку їх вирішення. Відповідно до цих пропозицій заява про відшкодування шкоди, завданої порушенням строків розгляду справи, подається до суду вищого рівня щодо того судового органу, який допустив таке порушення. Питання про порушення строків розгляду справи судами вищого рівня вирішують безпосередньо ці самі суди. За наслідками розгляду заяви суд може ухвалити рішення про задоволення вимог та визнання факту порушення строків розгляду справи і відшкодування особи завданої шкоди. Зазначені повноваження пропонуються віднести до компетенції адміністративних судів, які здійснюватимуть розгляд справ про оскарження бездіяльності суду, яка проявляється у порушенні розумних строків розгляду справи. На позитивну оцінку також заслуговують пропозиції стосовно встановлення бюджетного фінансування витрат держави на відшкодування шкоди особам внаслідок бездіяльності суду, зокрема такої, яка призвела до порушення розумних строків розгляду справи. Це дозволить особам отримувати реальне відшкодування понесених витрат за рахунок держави, яка є відповідальною за додержання національними судами розумних строків розгляду справ.

Звісно, вказані способи вирішення питання є досить слушними та такими, що відповідають принципам, закладеним до ст. 13 Конвенції. Однак їх здійснення, враховуючи неперворотність

українського законодавця, займе надзвичайно тривалий проміжок часу. А розкоші так довго розкачуватися ми ніяк не можемо собі дозволити. Тож, попри переконаність більшості правників та науковців у відсутності в Україні спеціальних правових інструментів, за допомогою яких заявник міг би оскаржити тривалість провадження та прискорити його, наважимося з цим не погодитися. Справді, можливо, слід запровадити якісь додаткові важелі для контролю за своєчасністю прийняття та виконання судових рішень. Але наразі існує декілька юридичних механізмів, котрі за бажанням виконавців могли б уже зараз забезпечити дієвість європейських принципів на українських теренах без коригування чинного законодавства. Саме по собі таке коригування нічогосінько не змінить, якщо залишатиметься і надалі корпоративно-суддівська бездіяльність та безкарність. Отже, йдеться про підвищення ефективності наявних процедур (точніше, про їх задіяння, позаяк вони поки що залишаються «мертвими»).

Першим із наявних правових механізмів, покликаних провадити нагляд за дотриманням суддями процесуальних норм під час здійснення правосуддя, включаючи і своєчасність розгляду справи, є правило про контроль з боку вищих судів у разі перегляду рішень. Так, у разі виявлення під час апеляційного чи касаційного розгляду справи фактів невикористаного порушення суддями процесуальних строків здійснення цивільного судочинства судам апеляційної та касаційної інстанцій необхідно застосовувати право на постановлення окремих ухвал (статті 320, 350 ЦПК) [6, п. 18]. Якби вказаний механізм реально застосовувався українськими судами, це міг би бути дійсно дієвий регулятор. Насправді, існуюча практика не містить жодного подібного випадку, і то є ще одним показником неефективності чинної правозастосовної системи.

Іншим дієвим способом впливу на загальном негативну ситуацію є притягнення суддів, котрі припустилися незаконного затягування розгляду справи, до дисциплінарної відповідальності. Така можливість передбачалася, наприклад, попередньою редакцією відповідного законодавства: згідно з пунктом 2 частини першої статті 83 Закону України від 07 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» за нежиття заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності [7]. Така ж дисциплінарна відповідальність запроваджена і у новій редакції даного закону. Так, у пп. 2) п. 1 ст. 106 цього акта вказується, що суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження за безпідставне затягування або нежиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень.

Більше того, нині відповідальність судді настає також за умисне або у зв'язку з очевидною недбалістю допущення суддею, який брав участь в ухваленні судового рішення, порушення прав людини і основоположних свобод (пп. 4) п. 1 ст. 106 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»). Тобто бачимо, що принаймні законодавець частково перейнявся питаннями дотримання суддями європейських принципів. Але насправді зазначені правові запобіжники так і залишаються переважно деклараціями без будь-якого практичного застосування. Причин тут багато. Чи не найпоказовішою з них є та, що орган, покликаний застосовувати вказані види дисциплінарної відповідальності (ВРПУ), сформований більше ніж на половину із тих же самих суддів. Тож мусимо спостерігати все той же славнозвісний корпоративний підхід у вигляді безкарності.

Окремо слід сказати про можливість практичного застосування пп. 4) п. 1 ст. 106 Закону про відповідальність судді за порушення його рішенням прав та основоположних свобод особи. На наше переконання, якщо Європейський суд не дасть вітчизняній правозастосовній системі додаткового поштовху, це правило так і залишиться «мертвим». Адже тут якраз величезне поле для його різних тлумачень, а отже і для зловживань. Як каже закон, суддя несе дисциплінарну відповідальність за порушення фундаментальних прав особи внаслідок ухвалення неправомірного рішення. Не сумніваюсь, що Вища рада правосуддя кваліфікуватиме вчинок конкретного судді як такий, що порушує право особи лише після того, як його таким визнає ЄСПЛ. Відтак це призведе до недієвості норми з огляду на суттєву віддаленість у часі правопорушення та кари за нього. Адже Європейський суд, зазвичай, розглядає справу через 5–6 років після відповідного звернення заявника, крім того, строки, встановлені для розгляду скарг на суддів у ВРП, також є тривалими та не зовсім визначеними. Як показує практика, даний орган якщо і розглядає такі скарги, то зазвичай наприкінці вказаного періоду, а здебільшого навіть такого часу йому недостатньо для прийняття рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності (це підтверджується тривалістю реагування на порушення з боку суддів, що чинили свавілля проти майданівців). Між тим ефективність покарання, передбаченого Законом України «Про судоустрій та статус суддів», може бути досягнута лише у разі дотримання сумірності між часом правопорушення та моментом застосування відповідної санкції. Інакше мета, якої прагнув законодавець, втрачається.

Вважаємо, що порушення прав людини і основоположних свобод, як підстава для відповідальності судді, цілком може бути встановлена національними органами без звернення до ЄСПЛ. Адже Конвенція та практика Європейського суду є елементом українського права, отже, встановлювати порушення національних норм вправі наша правова система. При цьому не має значення, наводила чи ні конкретна особа у своєму первинному позові

чи під час оскарження рішення будь-які положення Конвенції [8, п. 61; 9, п. 36–38]. Суддя як фахівець у сфері права мусить самостійно оцінити правовідношення на предмет порушення основоположних прав учасників та винести законне рішення. Отже, за подібне правопорушення, не чекаючи європейських санкцій до держави, ВРП повинна застосовувати дисциплінарні заходи впливу.

Нарешті, щодо відшкодування шкоди, завданої стороні процесу внаслідок невинновданого довгого розгляду спору чи невиконанням остаточного рішення. Загальні підстави відшкодування завданої шкоди полягають у тому, що майнова шкода, заподіяна неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини (частини перша та друга статті 1166 ЦК України). На таких самих засадах побудовані підстави відшкодування моральної шкоди (стаття 1167 ЦК України). Згідно з правилами ст. 1174 ЦК України шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи. Таким чином, порядок відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення встановлених процесуальним законом строків розгляду справи в суді, регулюється згаданими нормами Цивільного кодексу. Тож у правовому забезпеченні такої можливості проблем немає (хіба що було б справедливим покласти відповідальність не на державу, а на конкретну персону). Проблема, насправді, у реальному правозастосуванні вказаних норм. Адже тут, як ніде, найбільш яскраво виявляється все та ж славнозвісний корпоративний едність суддів. Отже, наша практика не знає випадків відшкодування шкоди за порушення фундаментального права на справедливий та безсторонній суд, зокрема, щодо розумності строку розгляду спору. Сподіваємось, так буде не завжди.

Список використаних джерел:

1. Рішення ЄСПЛ від 15 жовтня 2009 року (стагочне від 15 січня 2010 року) у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», заява №40450/04, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_479
2. Рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 2017 року у справі «Бурмич та інші проти України», заяви № 48652/13 та інші. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://drive.google.com/file/d/0B9g90s55-N4BNFdqR1RSSUNvZUk/view>
3. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : По-

станова Вищого спеціалізованого суду України від 17 жовтня 2014 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14>.

4. Рішення ЄСПЛ від 21 грудня 2006 року у справі «Теліга та інші проти України» (заява № 72551/01). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_165

5. Рішення ЄСПЛ від 21 грудня 2006 року у справі «Кудла проти Польщі», (Kudla v. Poland, Заява N 30210/96). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2373.html.

6. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : Постанова Вищого спеціалізованого суду України від 17 жовтня 2014 р. // Офіційний сайт Верховної Ради

України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14>.

7. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : Постанова Вищого спеціалізованого суду України від 17 жовтня 2014 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14>.

8. Рішення ЄСПЛ від 6 листопада 1980 року у справі «Гуццарді проти Італії» (Guzzardi v. Italy), заява № 7367/76 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://swarb.co.uk/guzzardi-v-italy-echr-6-nov-1980/>.

9. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 2011 року (остаточне – 9 вересня 2011 року) у справі «Желтяков проти України» (заява № 4994/04) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_708/.

В данной работе подведены итоги исследования практических вопросов, связанных со своевременностью рассмотрения судебных дел национальными судами Украины, и исполнением судебных решений, вступивших в законную силу. Установлено, что нарушения темпоральных измерений принципа справедливого рассмотрения дел в национальной правовой системе имеют повторяющийся и системный характер. Проанализированы факторы, обеспечивающие право на своевременный и справедливый суд, на конкретных примерах решений Европейского суда по правам человека. Приведены конкретные предложения по повышению ответственности за нарушение темпоральных координат при осуществлении судопроизводства и выполнении окончательных решений.

Ключевые слова: разумный срок, своевременное рассмотрение дела и исполнения решения.

In this paper, the results of a study of practical issues related to the timeliness of the consideration of cases by the national courts of Ukraine and the execution of judgments that have entered into legal force are summed up. It is established that violations of temporal measurements of the principle of fair trial of cases in the national legal system are of a recurring and systematic nature. The factors providing the right to a timely and fair trial on concrete examples of the decisions of the European Court of Human Rights are analyzed. Specific proposals are given to increase the responsibility for the violation of temporal coordinates in the implementation of judicial proceedings and the implementation of final decisions.

Key words: reasonable time, timely consideration of the case and execution of the decision.

